

SES BİLGİSİ

Kulağın duyabildiği titreşimlere ses denir.

Seslerin yazıdaki gösterimleri olan harfler ünlü(sesli) ve ünsüz(sessiz) olarak ikiye ayrılır.

Kaynağını Latin harflerinden aldığımız alfabemizde 8 ünlü, 21 ünsüz harf vardır.

Türkçede ünlülerin “kalınlık-incelik” ve “düzlük-yuvarlaklık” yönüyle iki ayrı uyumu vardır.

Büyük Ünlü Uyumu: Ünlü harflerin, kalınlık-incelik yönünden uyumudur.

İlk hece	Diğer heceler
a,ı,o,u	a,ı,o,u
e,i,ö,ü	e,i,ö,ü

Kural: Türkçe sözcüklerde **kalın** ünlülerden sonra **kalın**, **ince** ünlülerden sonra **ince** ünlüler gelir.

Örnek: ayna, boyun, ana, anlatım, öğretmen gibi kelimeler bu kurala uyar.

“anne, elma, hangi, dahi, kardeş gibi sözcükler de bu kurala uymaz.

Büyük ünlü uyumuna aykırı sözcükler genellikle yabancı kökenlidir.

Örnek: Silah, gazete, mevcut, insan

Sözcüklere eklenen ekler de genellikle bu kurala uyar. Ancak kural dışı eklerimiz vardır.

Örnek: yürü-yor, bakar-ken, akşam-ki, sabah-leyin, yeşil-imtrak, turunç-gil

Bileşik sözcüklerde büyük ünlü uyumu aranmaz. Örnek: Atakule, Kadıköy

Küçük Ünlü Uyumu: Bir sözcükteki ünlülerin düzlük-yuvarlaklık yönünden uyumudur.

Türkçe bir sözcüğün ilk hecesinde düz ünlülerden (a, e, ı, i) biri bulunuyorsa, diğer hecelerdeki ünlüler de düz olur.

Türkçe bir sözcüğün ilk hecesinde yuvarlak ünlülerden (o, ö, u, ü) biri bulunursa ikinci ve diğer hecelerde ya düz-geniş (a, e) ya da dar-yuvarlak (u, ü) ünlüler yer alır.

Küçük Ünlü Uyumuyla İlgili Kurallar:

Dilimizde “o,ö” yuvarlak ünlüleri yalnızca ilk hecede kullanılabilir.

Örnek: Uymayanlar: doktor, motor, otobüs

Uyanlar: üzüm, kömür, soba

Türkçe sözcüklerin öncelikle büyük ünlü uyumuna uyması gerekir. Büyük ünlü uyumuna uymadığı halde küçük ünlü uyumuna uyan sözcükler Türkçe sözcük olmaz.

Örnek: misafir, tasvir, kalem

Büyük ünlü uyumuna uymayan “-ki” eki, yuvarlaşarak küçük ünlü uyumuna uyar.

Örnek: dünkü, bugünkü

UYARI: İki heceli olup orta hecelerinde “b,m,v” ünsüzleri bulunan kimi Türkçe sözcükler, bu ünsüzlerin yuvarlaklaştırıcı etkisiyle küçük ünlü uyumuna aykırı düşer.

Örnek: Yağmur, çamur, kabuk, tavuk, kavun

Not: Küçük ünlü uyumu aranırken heceler bir önceki heceye göre değerlendirilir.

“doğallık” sözcüğünde, “yuvarlak”tan sonra “düz-geniş”, “düz-geniş”ten sonra “düz-dar” ünlü gelmiştir ve bu sözcük küçük ünlü uyumuna uyar.

Türkçede Meydana Gelen Ses Olayları:

Ses Düşmesi: Kimi sözcüklerin çekimlenişinde veya türeyişinde, bir sesin düştüğü görülür.

a) Ünlü Düşmesi: İki heceli olan kimi sözcükler ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında ikinci hecelerinde bulunan ünlüyü düşürürler. Buna orta hece düşmesi de denir.

buyur-un	asıl-ı	boyun-um
omuz - u	fikir - i	karın - ı beniz - i
oğul - u	şehir - i	akıl - ı burun - u

Bazı kelimeler yapım eki aldıklarında **ünlü düşmesi** görülür.

yalnız	yanlış	çevre
kavşak	kavrulmak	devrik
ilerle-	sızla-	yumurtla-

Bazı kelimeler birleşirken **ünlü düşmesi (ünlü aşınması)** görülür.

kahvaltı	kaynana	sabretmek
nasıl	niçin	cumartesi

Not: İkilemelerde ses düşmesi olayı olmaz.

burun buruna, omuz omuza, göğüs göğüse şehirden şehire, gönülden gönüle

Ünlü Türemesi

a) Bazı sözcükler küçültme eki (cik) alırken ünlü türeyebilir.

az-ı-cık, bir-i-cık, dar-a-cık, genc-e-cık...

Uyarı: “öpücük” ve “gülücük” sözcüklerinde türeme yoktur. Çünkü “cık, cik”eki isimlere gelir. “gülmek, öpmek” fiildir.

Gülüş-cük > gülücük, öp-üş-cük > öpücük

b) Bazı pekiştirmelerde pekiştirme harfinden sonra bir ünlü türeyebilir.
 çevre çep**e**çevre gündüz güp**e**gündüz sağlam sap**a**sağlam

Ses (ünlü) Daralması: “a, e” geniş ünlüsüyle biten sözcüklere “-yor” şimdiki zaman eki getirildiğinde, bu geniş ünlüler daralıp değişerek “ı, i, u, ü” olur.

Örnek: bekle-yor bekliyor * de-ye diye ye-yen yiyen
 oyna-yor oynuyor * ye-yecek yiyecek
 ele-yor eliyor * gözle-yor gözlüyor

“-ma, -me” olumsuzluk ekleri de “-yor” ekiyle birleştiğinde daralarak “-mı, -mi, -mu, -mü” olur.

Örnek: gelme-yor gelmiyor * bakma-yor bakmıyor

Ulama: Ünsüz harfle biten sözcüğün son ünsüz harfinin kendisinden sonra gelen ve ünlü harfle başlayan sözcüğün ilk hecesiyle birleştirilerek okunmasıdır.

Örnek:

Dante gibi ortas ınday**ız** ömrün
 Sabahtan u**ğ**radım ben bir fidana

Kaynaştırma: Ünlüyle biten sözcüklere, ünlüyle başlayan bir ek geldiğinde, Türkçe sözcüklerde iki ünlü yan yana gelebileceği için bu ünlülerin arasına “y, ş, s, n” ünsüzlerinden uygun olan biri gelir. Bu ses türemesine kaynaştırma (yardımcı ses türemesi) denir.

* Oku-y-an * atla-y-acak * Bir kelime birden fazla kaynaştırma harfi alabilir.
 * Baba-s-ı * bakma-y-an * oda-s-ı-n-ı * çevre-s-i-n-e
 * Yedi-ş-er * gelme-y-ip * Kaynaştırma harfiyle iyelik ekini karıştırmamalıyız.
 * Elma-n-ın * kedi-n-in * senin eli-n-i: ikinci tekil şahıs iyelik eki
 * onun el-i-n-i: kaynaştırma ünsüzü

Kökte ünlü değişimi: Türkçede kelime köklerinde değişim olmaz. Bu kurala aykırı kullanımlar: ben-a: bana, sen-a: sana

ÜNSÜZLERLE İLGİLİ SES OLAYLARI

a. Ünsüz Sertleşmesi (benzeşmesi):

“f,s,t,k,ç,ş,h,p” harfleriyle biten kelimeler “c,d,g” ünsüzleriyle başlayan bir ek aldığıında “ç,t,k” haline gelir. Sertleşme ekte olur.

Aşağıdaki eklerin hepsi aslında yumuşak ünlüyle başlayan eklerdir.

lâf-çı, silâh-çı, heves-ten, dolap-ta, ağaç-tan, kitap-çı, kuru yemiş-çi, çift-çi, cilt-çi, yurt-taş, kat-ki, coş-ku, coş-kun, yayıldık-ça, biç-ki, biç-ti, yat-tı, kanat-tı...

Demek ki ünsüz sertleşmesi kökte veya gövdede var olan bir ünsüz uyumu değil, sonradan meydana gelen bir ses olayıdır.

Uyarı: yabancı asıllı sözcüklerde ünsüz benzeşmesi olmaz. Türkçe sözcüklerde ünsüz benzeşmesi olmaz. Türkçe sözcüklerde ünsüz benzeşmesine aykırı kullanım çok az sözcükte görülür: çocukcağız, Talatgil, üçgen, akbaba, Akdeniz...

b. Ünsüz Yumuşaması (değişmesi):

“p,ç,t,k” ünsüzleriyle biten kelimeler ünlüyle başlayan bir ek aldığıında b,c,cd,g(ğ) ye döner. Yumuşama kelimenin kök ya da gövdesinde olur.

Ağaç > ağaca, çocuk > çocuğu, senet > senedin

dolap > dolabın, ekmek > ekmeği, kitap > kitabım

- Bu daha çok sert ünsüzün iki ünlü arasında kalmasının sonucudur, ama kelime sonunda iki ünsüz bulunduğu da yumuşama görülmektedir. Öyleyse bu yumuşama tamamen sert ünsüzden sonra gelen ünlüyle ilgilidir.

Borç > borcum, kalp > kalbi, kurt > kurdun, denk > dengim, renk > rengi,

- Sanat, millet, devlet, ahlâk, cumhuriyet, evrak, hukuk, sepet gibi bazı yabancı kelimelerde yumuşama olmaz: ahlâkım, merakımı, anketin, sanatı, millete, devletin, sürati, hakikatin, tazyiki, hukukun...

- Sert ünsüzle biten özel isimlerde meydana gelen yumuşama yazıda gösterilmez, telâffuzdan anlaşılır: Gemlik'e (okunuşu: gemliğe),

- Yumuşama, tek heceli kelimelerde bazen görülsede genellikle yoktur: ip-e, suç-u, et-e, ak-ı, at-a, ok-u, aç-ı, tok-a, alt-ında, birik-en, acık-an, cep > ceb-i, kap > kab-ı, çok > çoğ-u, taç > tac-ı, yurt > yurd-u...

“ak” ve “aç” gibi bazı isimler çekim eki aldığıında yumuşamaz, yapım eki eklendiğinde yumuşar. Yumurtanın **aki** **açız** Saçları **ağarmış**. **Acıktık**.

b) Ünsüz Düşmesi: Bazı sözcükler, çeşitli etkilerle birleşirken sözcüğün sonundaki ünsüz harf düşebilir. Bu olaya ünsüz düşmesi adı verilir.

Yumuşak cık yumuşacık sıcak cık sıcacık

Yüksek-l yüksel küçük-l küçül

Ast- teğmen asteğmen

Ünsüz Türemesi: Sözcükler kimi eklerle birleşirken zaman zaman araya başka yeni sesler girer. Türkçede ses türemesi olayına fazla rastlanmaz.

Ünsüz türemesi oluşturan başlıca durumlar

a) Yardımcı eylemle yapılan bileşik eylemlerde ad soylu sözcükte ses türemesi görülür.

Örnek: his etmek → hissetmek hal olmak → hallolmak

red etmek → reddetmek af etmek → affetmek

Bu sözcüklere ünlüyle başlayan bir ek getirildiğinde sözcüklerde aynı türeme ortaya çıkar.

Örnek: af-ı → affı, had-i → haddi, his-i → hissi, hat-ı → hattı

n-b değişimi: Türkçede “b”den önce “n” ünsüzü bulunmaz. “b”den önceki “n”, “m”ye döner.

Kanber → kamber → anbar → ambar → minber → mimber

Çarşanba → Çarşamba → tenbel → tembel

Bileşik kelimeler ve özel adlar bu kurala uymaz.

İstanbul, sonbahar, Safranbolu, binbaşı, onbaşı